

De la impremta a Internet: tecnologies i evolució de la subjectivitat humana¹

Ramon Riera

Resum

Els pobladors de les societats sense escriptura mostren una baixa capacitat d'introspecció. La invenció de la impremta, que possibilita la lectura en solitari, augmenta les capacitats introspectives; l'aparició de la novel·la romàntica és un poderós estímul de l'empatia del lector cap als protagonistes. Amb l'aparició de la màquina de vapor i de la Revolució Industrial s'estimulen els valors seculars i racionals. Finalment, en les societats electròniques disminueix la preocupació per la supervivència física, i s'observa com s'enfatitzen els denominats valors d'autoexpressió, en què la connexió intersubjectiva («jo sento que tu sents el que jo sento») té una importància central. Aquesta evolució dels valors té una enorme repercussió en les pràctiques psicoterapèutiques.

Palabras clave: *empatia, introspecció, noves tecnologies, subjectivitat, valors.*

Abstract

People in pre-literate societies show a low capacity for introspection. The invention of the printing press, which allows reading alone, heightens introspective capacity; the appearance of the romantic novel was a powerful stimulus for the reader to empathize with the main characters. The steam engine and the Industrial Revolution stimulated secular, rational values. More recently, electronic societies reduce the concern for physical survival and the so-called values of self-expression are emphasized, whereby the intersubjective connection («I sense that you sense that I sense») is of great importance. This evolution of values has an enormous repercussion on psychotherapeutic practice.

Keywords: *empathy, introspection, new technology, subjectivity, values.*

Introducció

Vegem el següent diàleg entre dues persones:

— Com és el seu caràcter? Quines són les seves virtuts i defectes? Com es descriuria a si mateix?

— Vaig venir aquí des de X, llavors era molt pobre, ara estic casat i tinc fills.
— Se sent satisfet de com és o li agradaria ser diferent?
— M'agradaria tenir una mica més de terra per sembrar blat.
— Però com podria millorar la seva manera de ser? —
Aquest any he pogut sembrar una galleda de blat i poc a poc anem millorant.

Observem que la persona entrevistada és algú que està molt mal connectat amb la seva manera de sentir i de viure les coses que li passen. Es tracta d'algú que no sap explicar com és, què li agrada i què no. També podríem dir que és algú amb una subjectivitat poc desenvolupada, la seva vida interior està molt centrada a no passar gana i a formar una família; en canvi, el «com em sento» o el «què sento», o el «com m'agradaria sentir» són aspectes molt poc o gens rellevants per a la persona entrevistada. Des de la perspectiva psicoanalítica podríem pensar que es tracta d'una persona amb el pensament operatori que Marty va descriure en els pacients psicossomàtics, o amb les dificultats de «mentalització» que Fonagy i els seus col·laboradors van descriure en els trastorns límit de la personalitat.

Però en realitat aquest diàleg prové d'una entrevista que Luria va realitzar a un habitant analfabet d'una zona remota de l'Uzbekistan, i que Walter Ong (1982) cita en el seu magnífic llibre sobre oralitat i escriptura. Ong ens proposa que el tipus de subjectivitat d'un poble està molt relacionat amb el fet de tenir o no escriptura. Per a persones com nosaltres, que estem profundament arrelats a la cultura escrita, és molt difícil imaginar com s'organitza una subjectivitat sense l'instrument de l'escriptura. En aquest article desenvoluparé la idea que l'aparició de la escriptura, l'aparició de l'impremta i l'aparició dels ordinadors i Internet han generat profunds canvis en l'organització de la subjectivitat humana.

La formació de la subjectivitat des de la perspectiva de la psicoanàlisi relacional

Els estudis de seguiment longitudinal dels patrons d'*attachment* (Lyons-Ruth i altres, 2006; Sroufe i altres, 2005; Beebe i altres, 2010) ens mostren com els bebès amb un *attachment insegur* tenen més probabilitats de convertir-se en adults amb dificultats per a la introspecció i l'empatia. Per estrany que resulti el primer cop que un hi pensa, els humans estem dissenyats per aprendre a connectar amb el que sentim a partir de l'empatia dels nostres cuidadors. Per exemple, un bebè aprèn a sentir tristesa a partir de l'empatia de la mare: quan la mare li diu al seu fill, amb el gest, ritme i entonació adequades, «ooh pobret... el meu petit està tristó», el bebè pot començar a organitzar la percepció de les seves sensacions corporals d'una manera específica, que serà el nucli a partir del qual es desenvoluparà l'emoció de la tristesa. Una manera més curta de dir-ho: petit i cuidador coconstrueixen la manera que aquest petit tindrà de viure les seves emocions. Una part important del *com* es viuen les emocions està en el tipus de narrativa verbal que les acompanya. Per exemple, jo puc sentir una vaga sensació de tristesa sense ser-ne gens conscient, i per tant sense possibilitat que la pugui expressar en paraules; es tracta del tipus de vivència a la qual Donnel Stern (2010) en diu *unformulated experience*, i que Daniel Stern i el Grup de Boston (1998) consideren com una experiència viscuda a nivell *implícit* que no té un correlat a nivell *explícit*. O al contrari, jo puc estar connectat amb la meua tristesa i viure-la de manera clara, formulada, amb un discurs verbal explícit associat. De què dependrà que jo senti una emoció de manera vaga i no formulada o de manera clara i amb possibilitat de expressar-la verbalment? La meua capacitat de connectar introspectivament amb les meves emocions dependrà del fet que aquestes emocions hagin sigut empatitzades per part dels meus adults significatius.

Voldria afegir que a més capacitat de connexió introspectiva amb les meves emocions, més capacitat també d'empatitzar amb emocions similars dels altres. La introspecció i la empatia es potencien mútuament. Com més empatitzi amb les emocions dels meus fills, més capacitat tindran els meus fills de sentir les seves emocions, i per tant tindran també més capacitat per empatitzar amb els seus propis fills. Heus aquí, doncs, la transmissió intergeneracional de la manera que tenim de viure'ns a nosaltres mateixos i als altres. La nostra subjectivitat es comença a formar en les relacions

amb els nostres cuidadors, s'enriqueix i es complexifica a través de les relacions significatives de la nostra vida, i finalment aquesta subjectivitat és transmesa a la generació dels nostres fills.

El estudi de seguiment longitudinal que hem citat ens mostren que hi ha una relació clara entre el tipus d'*attachment* als 12 mesos i les capacitats introspectives-empàtiques en arribar a l'edat adulta. Veiem un exemple: els bebès que als 6 mesos no reben regularment una bona connexió empàtica per part dels cuidadors, tendiran a establir un *attachment evitatiu* en arribar als 12 mesos. Als 19 anys seran joves *negadors* que no són conscients de les seves necessitats vinculars: és a dir, que les seves capacitats introspectives seran rígidament limitades. En no ser conscients de les seves necessitats relacionals tampoc podran empatitzar amb les necessitats dels seus propis fills, amb la qual cosa aquests fills tindran força possibilitats d'establir un *attachment evitatiu* en arribar als 12 mesos. Heus aquí, doncs, un bon exemple de la transmissió intergeneracional de les capacitats introspectives-empàtiques.

En el meu llibre *La connexió emocional* (2010) he reunit la informació que més m'ha influït en la meua manera d'entendre com es forma la subjectivitat humana. Jo entenc la subjectivitat d'una persona com el conjunt de maneres que aquesta persona té de reaccionar emocionalment, tant a nivell voluntari i conscient, com a nivell involuntari no conscient. Un pacient que ve a psicoteràpia busca que l'ajudem a canviar la seva manera espontània i no voluntària de reaccionar emocionalment. Per exemple, un pacient que en despertar-se al matí reacciona sentint-se desesperançat i sense ganes de llevar-se, necessitarà que l'ajudem a canviar aquesta manera seva espontània de despertar-se. Per tant, per qualsevol terapeuta resultarà central com es forma la manera no voluntària que tenim de reaccionar emocionalment, i encara més important, com es pot canviar aquesta manera automàtica d'emocionar-nos. Tant en la formació de noves maneres de sentir, com en la transformació de les antigues maneres de sentir, els processos de *connexió emocional*, és a dir aquells processos en els que «jo sento que tu sents el que jo sento», hi juguen un paper central.

La formació de la subjectivitat humana en funció de les tecnologies de l'escriptura

En l'apartat anterior m'he ocupat de la formació de la subjectivitat a partir de les relacions familiars: com influeix la relació que tenim amb els nostres

cuidadors en el desenvolupament de la nostra subjectivitat, i com influeix la relació que tenim amb els nostres fills en la formació de la subjectivitat d'aquests últims. A continuació ens ocuparem dels factors socioculturals que també intervenen en la formació de la subjectivitat, més en concret, estudiarem com les diferents tecnologies de l'escriptura (aparició de la llengua escrita, aparició de la impremta i aparició d'internet) influeixen en les nostres capacitats d'introspecció i d'empatia.

Tal com deia a l'inici de l'article, l'accés a la llengua escrita genera un canvi importantíssim en la manera de veure el món en general, i en les capacitats d'introspecció en particular. La lectura és quelcom que es fa en soledat, per tant és quelcom que individualitza. En els grups de caçadors-recol·lectors no existeix consciència individual, el que és bo per al grup és també bo per a l'individu. D'altra banda, en no haver-hi especialització de funcions (oficis) l'individu queda dissolt a dins del grup. Rifkin (2009) proposa que la consciència empàtica s'ha anat desenvolupant lentament durant els 200.000 anys de la història dels sapiens. Seguint a Ong, pensa que els avenços de la humanitat en les qüestions d'empatia i introspecció han sigut conseqüència dels avenços que s'han produït en l'escriptura. Rifkin ens diu que «els meus propis avis eren incapaços d'examinar els seus pensaments i sentiments per analitzar com influïen les seves relacions i experiències emocionals del passat en la seva conducta amb els demés i en el seu sentit d'identitat personal» (p. 20-21). Jo comparteixo aquesta mateixa experiència, tinc la impressió que a la majoria de familiars de la generació dels meus avis els costaria arribar a construir una mínima narració reflexiva-verbal en què relacionessin les seves relacions passades amb la seva manera de sentir i comportar-se en el present, en canvi la meua percepció és que a la majoria dels meus cosins els resultaria molt més fàcil.

Els grups de *sapiens* que van emergir fa uns 200.000 anys vivien més o menys al dia del que anaven recollint i caçant en els seus desplaçaments nòmades. Això va ser així fins fa només uns 8.000 anys, amb l'aparició de l'agricultura, quan van començar a emergir les anomenades cultures hidràuliques (com la sumèria, i després l'egípcia), de manera que es van produir, per primera vegada en la història, excedents que s'havien de comptar, organitzar, distribuir i emmagatzemar: a causa d'això, apareix a Mesopotàmia la primera escriptura de la història, l'escriptura cuneïforme (fa només uns 4.000 anys). Comencen així les primeres diferències individuals: rics i pobres, oficis diferents, etc.

Sorgeixen també les primeres ciutats; és a les ciutats on al llarg de la història s'ha anat desenvolupant el procés de sentir-nos únics i individuals, de sentir que els altres són també únics i individuals, i per tant de poder empatitzar amb aquests altres.

Les religions tenen escriptures sagrades, per tant l'aparició de les primeres escriptures propicia la substitució de la consciència mitològica per la consciència teològica. Els jueus van ser probablement el primer poble amb una alfabetització bastant generalitzada, per la qual cosa va ser conegut com «el poble del llibre». Els pobles sense escriptura són pobles sense història. I si visc en el present no tinc passat, per tant no tinc sentiment d'haver-me fet com a persona, per tant tampoc puc empatitzar amb les històries dels altres. No em puc estendre en aquestes qüestions, només afegiré un breu esquema de la relació que fa Rifkin (2009) entre tipus d'escriptura i tipus de consciència:

Cultures orals	Consciència mitològica	l'estrany és el no-humà: dimoni o monstre
Cultures amb escriptura	Consciència teològica	l'estrany és el pagà
Cultures amb impremta	Consciència ideològica	l'estrany és l'ignorant
Cultures amb electricitat	Consciència psicològica	l'estrany és el boig

Amb l'aparició de la impremta primer i de la novel·la després, la literatura deixa d'ocupar-se de déus i herois per centrar-se en les emocions de les persones. Els humans vam tenir així accés per primera vegada, a través de la lectura solitària (tan diferent de les declamacions públiques), a la connexió íntima amb les emocions dels altres. En cada un dels minuts que ens passem llegint una novel·la, estem en contacte empàtic amb els personatges, sentint el que ells senten. Si la quantitat d'hores que els humans hem acumulat, al llarg de la història recent, llegint novel·la (especialment la romàntica) ha estimulat intensament les capacitats empàtica i introspectiva dels nostres cervells, quins efectes tindrà en els cervells del futur les quatre hores de televisió diària que consumeix el ciutadà mitjà occidental? Estem parlant d'una gran majoria

de la població (no l'elit culta i minoritària que va començar a llegir novel·les) submergida durant quatre hores diàries en la vida dels personatges de les sèries, dels *reality shows*, etc. Crec que no tenim ni idea de com això marcarà les connexions sinàptiques dels cervells del futur, de la mateixa manera que fa 30 anys, quan jo vaig començar a treballar com a psiquiatre infantil, no teníem ni idea de l'enorme expansió que tindrien en el futur les patologies de l'atenció.

El tipus de consum cultural codetermina l'evolució històrica de les capacitats introspectives empàtiques. Vegeu la seqüència que ens mostra Rifkin (2009): al segle XV apareix la impremta, al XVI la meitat de la població de les ciutats estava ja alfabetitzada, cosa que va fer que es donés una producció en massa de bíblies. La Bíblia es va començar a llegir en solitud, sense una autoritat que la interpretés, l'individu es presentava tot sol davant déu. És en aquesta època, el segle XVI, que en l'anglès popular apareixen expressions amb el prefix *self*: «self-pride» (orgullós d'un mateix), «self-confidence» (autoconfiança), etc. Poc després, el 1678, apareix escrita per primera vegada la paraula *consciousness*, i el 1690 *self-consciousness*. Finalment, la paraula empatia apareix el 1909: Titchener tradueix *Einfühlung* (encunyada per Vischer el 1872) per *empathy*.

La impremta primer i la màquina de vapor a continuació generen un progressiu control tecnològic de l'entorn. Això implicarà un canvi de valors importantíssim: amb la Revolució Industrial, els humans passen a confiar més en l'organització de la societat que en déu i les religions. Els valors del treball, l'obediència i la disciplina predominen sobre els valors religiosos. És l'època de les grans ideologies i de les grans utopies no religioses. Inglehart i Welzel (2005) utilitzen una gran quantitat d'informació estadística obtinguda a través d'enquestes sociològiques sobre valors a tot el món per estudiar aquests canvis de valors, primer en les societats industrials, i després en les societats postindustrials o electròniques. Aquests autors consideren dos grans tipus de canvis de valors en la història recent:

1. Societats industrials: es passa dels valors religiosos als valors seculars-rationals. Es passa de l'obediència al pare a l'obediència a les ideologies (disciplina col·lectiva).

2. Societats postindustrials: es passa dels valors de supervivència (són societats en les quals la supervivència física està poc compromesa) als denominats valors d'autoexpressió. L'obediència

deixa de ser un valor important, i en canvi les capacitats de portar les regnes de la pròpia vida, de poder expressar les pròpies particularitats i d'empatitzar amb les particularitats dels altres es converteixen en els valors primordials.

Curiosament, la valoració estadística de les dades de les enquestes sobre valors ens indica que els valors d'autoexpressió són més importants per establir la democràcia que els propis valors comunitaris. Per molt sorprenent que sembli, ens diuen Inglehart i Welzel (2005), els valors d'autoexpressió juguen un paper a la pràctica molt més important per a la consolidació de la democràcia que el suport explícit a aquesta democràcia: «Aquests valors donen prioritat a la llibertat individual enfront de la disciplina col·lectiva, a la diversitat humana enfront del conformisme del grup, a l'autonomia cívica enfront de l'autoritat de l'estat» (p. 362).

Els valors d'autoexpressió emfatitzen la llibertat i l'elecció: l'individu busca l'experiència de conduir la seva pròpia vida, i la qualitat de vida (per sobre de la quantitat de béns) és un valor en alça. L'èmfasi en la particularitat i especificitat de cada individu (valors tan importants per a les teràpies contemporànies) va indefectiblement acompanyat d'un èmfasi en la introspecció (jo vull conèixer i tenir cura de les meves particularitats) i en l'empatia (vull expressar i vull que se m'entengui, vull també entendre els altres, que són particulars com jo). L'èmfasi en aquest tipus de sensibilitat, que podríem anomenar empàtica, és quelcom característic de les societats electròniques (o de serveis). Jo afegiria que els professionals de la psicologia estem contribuint a la potenciació d'aquest tipus de valors (Illouz, 2008). Per Illouz, l'estil terapèutic i els llibres d'autoajuda creen una cultura en què la identitat es construeix a través de la immersió en el món emocional de la família; aquesta narrativa es diferencia de la narrativa aristocràtica, en la qual la identitat es forma a partir de la genealogia familiar, i de la narrativa ideològica, en la qual la identitat es forma segons la procedència social. Simultàniament, al meu entendre, l'emergència dels valors d'autoexpressió ha ajudat que els psicoanalistes anem sent menys obedients amb les teories dels nostres grups de procedència, teories que sovint han esdevingut ideologies:

És creixent el nombre d'autors que es col·loquen per fora de les «escoles» i de les seves fronteres i que no només busquen la integració del millor dels diferents corrents, o el diàleg mútuament enriquidor de la psicoanàlisi amb altres disciplines (neurociència, psicologia cognitiva, etc.) sinó, i això és l'essencial, que intenten fer avançar el coneixement mostrant la

complexitat del funcionament del psiquisme, no acontentant-se amb la repetició de velles fórmules massa simples amb les quals es pensava poder abastar tot. (Bleichmar, 2001)

El lector interessat pot trobar a http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder_published/article_base_54 un gràfic, realitzat per Inglehart i Welzel, en què els països del món es distribueixen en funció dels seus valors. Molt esquemàticament, considerant l'eix vertical, els països que ocupen la part baixa del gràfic presenten un alt nivell de valors religiosos (juntament amb una alta valoració de l'obediència als pares, i rebuig al divorci), mentre que els països que ocupen la part alta presenten els valors contraris. Considerant l'eix horitzontal, els països situats a l'esquerra prioritzen els valors de supervivència (benestar material, seguretat i estabilitat), mentre que els països situats a la dreta prioritzen els valors relacionats amb la *self-expressió* (respecte a les particularitats i tolerància a les minories, per exemple a l'homosexualitat). Inglehart i Welzel ens fan veure que si el món fos realment global, els valors no tindrien una distribució geogràfica, sinó que dependrien d'altres variables com ara el nivell d'estudis.

Al meu entendre, la psicoanàlisi va néixer en un món dominat per la transició dels valors religiosos als valors racionals. Tal com assenyala Breger (2000) en la seva biografia de Freud, aquest va estar més pendent del control de les forces obscures (incestuoses-parricides, destructives) que sorgien del seu interior i interferien l'esfera racional i social (malestar en la cultura), que no de les mancances empàtiques del seu passat familiar, de les que mai va parlar malgrat el seu passat infantil traumàtic (Riera, 2004). Una de les crítiques que he rebut sovint de col·legues d'altres corrents analítiques és que els psicoanalistes relacionals «sempre donem les culpes als pares». Des del meu punt de vista, la perspectiva relacional en general emfatitza la importància de l'encaix o falta d'encaix entre les necessitats emocionals dels participants en cada relació. En funció de com es realitza l'encaix de subjectivitats al llarg de la història d'un individu, aquest organitzarà la seva manera de ser al món d'una manera o altra. En les narratives de la psicoanàlisi pulsional, l'èmfasi recau en el control pulsional de les generacions joves: el pas de la teoria de la seducció traumàtica per part de l'adult a la teoria de les fantasies sexuals per part del nen seria un bon exemple; el parricidi i incest d'Èdip un altre bon exemple. En canvi, en la majoria de les narratives

psicoanalítiques que sorgeixen a l'era electrònica (Boston Change Process Study Group, 2010; Bleichmar, 2010; Coderch, 2010; Lyons-Ruth, 2000; Orange, 2010; Riera, 2010; Daniel Stern, 2010; Tronick, 2005; Velasco, 2009) l'èmfasi recau en la connexió empàtica i en les tensions intersubjectives: l'agilitat d'una parella relacional en reparar les ruptures de la connexió intersubjectiva és el que marca de manera més influent el desenvolupament humà.

En aquesta mateixa direcció, George Lakoff (2004) ha descrit dos models de família: el model del pare estricte i el model del *nurturant father*, que podríem traduir com el pare que cultiva i té cura del fill. Lakoff explica que el model del pare estricte sol anar associat a una sèrie de conviccions, més o menys conscients, que el món és perillós i els humans som dolents per naturalesa, de manera que la disciplina és el recurs central, tant per a la protecció davant de les amenaces externes com per controlar la naturalesa dolenta dels petits. En canvi, el pare que cultiva els fills sol tenir la convicció, també més o menys inconscient, que les persones tractades suficientment bé reaccionaran positivament. En aquest segon model els valors centrals són l'empatia i la responsabilitat: els pares han d'entendre empàticament el que el fill necessita, i s'han de responsabilitzar d'oferir als fills allò que necessitin per arribar a adults en les condicions necessàries per poder cultivar els seus propis fills. Per a Lakoff, els models polítics es construeixen sobre la base dels models familiars. Considera que el model del pare estricte evoluciona cap a les orientacions polítiques conservadores, amb l'èmfasi posat en el perill exterior i la disciplina, i el model del pare que cultiva evoluciona cap a les posicions polítiques progressistes, amb l'èmfasi col·locat en la responsabilitat d'entendre i satisfer les necessitats bàsiques dels ciutadans.

Per acabar aquest article, transcriuré dues cites en què es posa de manifest la importància de la introspecció i l'empatia en els valors contemporanis:

Com més individualitzat i desenvolupat hi ha el jo, més intensa és la sensació que la nostra existència és única, finita i mortal, i més profunda és la consciència de la nostra solitud existencial i dels molts reptes que afrontem en la lluita per ser i prosperar. Precisament, el fet de tenir aquestes sensacions és el que ens permet sentir empatia amb les sensacions similars dels altres. (Rifkin, 2009: p. 32-33)

Imagineu un món [...] en què els éssers humans fossin més capaços de poder viure la seva ansietat existencial en lloc d'haver de recórrer a les evasions defensives, destructives, que «desindividualitzen», i que tant han abundat en la història humana. Una nova forma d'identitat seria possible, una identitat basada en acceptar la nostra vulnerabilitat existencial en lloc de tapar-la. També una nova forma de solidaritat humana seria possible, solidaritat que no es basaria en una il·lusió ideològica compartida sinó que estaria arrelada en poder compartir el reconeixement de la nostra finitud humana. Si podem ajudar-nos els uns als altres a poder suportar la foscor en lloc d'evadir-la, potser algun dia podrem veure la llum: com a éssers humans que som finits i individuals, vinculats els uns amb els altres també de forma finita. (Stolorow, 2010: pàg. 66-67)

Ramon Riera

París 170, 4t 2a
08036 Barcelona
934 102 813
11259@comb.cat

Bibliografia

- BEEBE, B.; JAFFE, J.; MARKESE, S.; BUCK, K.; CHEN, H.; COHEN, P.; *et al.* (2010). The origins of 12-month attachment: A microanalysis of 4-month mother infant interaction. *Attachment & Human Development*, Vol. 12, Núm. 1-2.
- BLEICHMAR, H. (2001). El cambio terapéutico a la luz de los conocimientos actuales sobre la memoria y los múltiples procesamientos inconscientes. <http://www.aperturas.org/articulos.php?id=0000178&a=E1-cambio-terapeutico-a-la-luz-de-los-conocimientos-actuales-sobre-la-memoria-y-los-multiples-procesamientos-inconscientes>
- BOSTON CHANGE PROCESS STUDY GROUP (2010). *Change in Psychotherapy: A Unifying Paradigm*. W. W. Norton & Company.
- BREGER, L. (2000). *Freud, el genio y sus sombras*. Javier Vergara Editor.
- CODERCH, J. (2010). *La práctica de la psicoterapia relacional*. Agora Relacional.
- ILLOUZ, E. (2008). *La salvación del alma moderna: terapia, emociones y la cultura de la autoayuda*. Katz Editores.
- INGLEHART, R. Y WELZEL, C. (2005). *Modernización, cambio cultural y democracia: la secuencia del desarrollo humano*. Madrid: Centro de investigaciones sociológicas.
- LAKOFF, G. (2004). *No pensis en un elefant. Llenguatge i debat polític*. Ed. Viena.
- LYONS-RUTH, K. (2000). «I sense that you sense that I sense»: Sander's recognition process and the specificity of relational moves in the psychotherapeutic setting. *Infant Mental Health Journal*, Vol 21 (1-2): 85-98
- LYONS-RUTH, K., DUTRA, L., SCHUDER, M.R. I BIANCHI, I. (2006). From Infant Attachment Disorganization to Adult Dissociation: Relational Adaptations or Traumatic Experiences? *Psychiatric Clinics of North America*, 29: 63-86.
- ONG, W. J. (1982). *Oralidad y escritura: tecnologías de la palabra*. Fondo de Cultura Económica.
- ORANGE, D. M. (2010). Recognition as: Intersubjective Vulnerability in the Psychoanalytic Dialogue. *International Journal of Psychoanalytic Self Psychology*, 5: 227-243
- RIERA, R. (2004). Moralistic Aspects Of Psychoanalysis Centered In Drives: Its Repercussion In Psychoanalytical Training. Presentat a Oslo, a la 3rd European Conference on Self psychology "Contemporary Self Psychology In Europe". 21-22 de Maig de 2004.
- RIERA, R. (2010a). *La connexió emocional*. Barcelona: Octaedro. (Hi ha traducció castellana.)
- RIFKIN, J. (2009). *La civilización empática*. Paidós.
- SROUFE, L. A., EGELAND, B., CARLSON, E. A., COLLINS, W. A. (2005). *The Development of the Person: The Minnesota Study of Risk and Adaptation from Birth to Adulthood*. New York: The Guilford Press.
- STERN, D. N.; SANDER, L. W.; NAHUM, J. P.; HARRISON, A. M.; LYONS-RUTH, K.; MORGAN, A. C., *et al.* (1998). Non-Interpretive Mechanisms in Psychoanalytic Therapy: The 'Something More' Than Interpretation. *Int. J. Psycho-Anal.*, 79:903-921
- STERN, D. N. (2010). *Forms of Vitality*. Oxford University Press.
- STERN, D. B. (2010). *Partners in thought: working with unformulated experience, dissociation and enactment*. Routledge.
- STOLOROW, R. D. (2010). Individuality in context: The relationality of finitude. A: Frie and Coburn (ed.), *Persons in Context*.
- TRONICK, E. (2005). Why is connection with others so critical? The formation of dyadic states of consciousness and the expansion of individuals states of consciousness: coherence governed selection and the co-creation of meaning out of messy meaning making. A Nadel i Muir (ed.). *Emotional Development*. Oxford: Oxford University Press.
- VELASCO, R. (2009). ¿Qué es el psicoanálisis relacional? *Clinica e Investigación Relacional*, 3 (1): 58-67. http://www.psicoterapiarelacional.es/Portals/0/eJournalCeIR/V3N1_2009/7_Velasco_Que-es-Psicoanalisis-Relacional_CeIR_V3N1.pdf

Notas

1. Una primera versió d'aquest article es va presentar a les jornades organitzades per iPsi «Les empremtes del present. Efectes en la psicoanàlisi, la cultura i la societat», 18 i 19 de maig de 2012.